

ERDEI FERENC:

A „családi farm“ a jelenkori tőkés mezőgazdaságban

Több mint egy százada, hogy Marx feltárta a kapitalizmus alapvető fejlődéstörvényeit, közöttük a koncentráció törvényét mint a termelőerők fejlődésének szükségszerű következményét. Semmi kétséget nem hagyott aziránt, hogy ez a fejlődéstörvény teljes mértékben érvényes a mezőgazdaságra is. A szocializmus marxista elmélete szilárdan ki is tartott ezen az állásponton, bár kezdettől fogva óriási vita dúlt a kérdés körül, s ez ma sem ült el. A kérdés mai vizsgálata különösen időszerű, miután a mai időszakban olyan viharos ütemű technikai fejlődés bontakozott ki a mezőgazdaságban is, amely mind arányaiban, mind egyes társadalmi-gazdasági következményeiben meghaladja az ipari forradalom korszakában lezajlott agrárfejlődés eseményeit.

Ma is a kisüzem-nagyüzem vitáról van szó, pontosabban arról, hogy a termelőerők ugrásszerű fejlődése nyomán a történetileg kialakult kisárutermelő gazdaságok vagy általánosabban az egyéni-családi gazdaságok képesek-e megmaradni a tőkés fejlődés jelenkori viszonyai között, vagy előbb-utóbb átadják a helyüket a bérmunkával dolgozó tőkés nagyüzemeknek. Más szóval az a kérdés, hogy a mezőgazdaságban is beteljesül a termelés koncentrációjának az iparban már régtől fogva uralkodó törvénye, vagy a mezőgazdaság sajátosságai folytán ez a törvény a mezőgazdaságban nem jut érvényre, illetőleg nem éri el az iparéhoz hasonló fokot.

Az elvi álláspont félreérthetetlen: a szocialista álláspont a koncentráció törvényének az érvényét vallja a mezőgazdaságban is, a kapitalista álláspont pedig a „családi farm szilárdságának” az elvét képviseli. Ez az elvi vita mind elméletben, mind a gazdaságpolitikában teljesen kitisztult, szinte túlretté vált. Mindkét oldalon az érvek könyvtárnyi tömege áll rendelkezésre, s nagyon nehéz elvileg újat mondani. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kapitalista álláspont mindinkább védekezésre szorul az elvi vitában, és kénytelen olyan engedményeket tenni, amelyek minden leplezés ellenére a „családi farm szilárdsága” elvének a tarthatatlanságát juttatják kifejezésre.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a történeti tények tükrében és a történeti fejlődés megítélésében. A mezőgazdasági fejlődés a tőkésországokban nem kevés olyan történeti tényt produkál, amelyek látszólag ellentmondanak a koncentráció érvényesülésének, és amelyeket a „családi farm szilárdságát” valló kapitalista álláspont — minden elvi

ingatagsága ellenére — a maga vélt igaza bizonyítására igyekszik felhasználni. Ilyenek: a földreformok, s ennek következtében a nagybirtokos gazdaságok térhódításának a korlátozottsága, s legfőképpen az a tény, hogy a bér munka nélkül vagy viszonylag kevés bérmunkával termelő kisebb-nagyobb egyéni-családi gazdaságok a tőkésországok nagyobb részében ma is uralkodó üzemi formái a mezőgazdasági termelésnek, végül pedig az a tény, hogy a kis parcellagazdaságok száma általában nem csökken, hanem számos tőkésországban növekszik.

A mezőgazdasági fejlődés ilyen jelenségei minden figyelmet megérdemelnek, és valóban olyan bonyolult problémákat vetnek fel, amelyek nehezen egyszerűsíthetők le arra az alapformulára, hogy eltűnőben van-e a kisüzem a tőkés mezőgazdaságban, vagy ellenkezőleg, növekvő teret hódít a nagyüzemek rovására. Emlékezzünk azonban Lenin elemzéseire a tőkés mezőgazdasági fejlődésről (elsősorban: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről [1914—15], Az agrárkérdésről II. kötet 206. o. Szikra, 1950.). Lenin utolérhetetlen példát mutatott arra is, hogy miként lehet behatolni a mezőgazdasági fejlődés bonyolult jelenségeinek a szövevényébe és arra is, hogy mi módon lehet kihámozni a történeti jelenségek lényegét, főleg pedig megtisztítani a megítélést a szubjektív és illuzionista torzításoktól.

Ily módon a mai tőkés mezőgazdaság számos jelensége mélyreható elemzésre szorul, mert csak így kerülhető el, hogy akár dogmatikus formulákkal nyugtassuk magunkat, akár lecsúszunk a megítélés elvileg is helytálló szilárd alapjáról. A tőkés mezőgazdasági fejlődés bonyolult szövevényében kétségtelenül az egyéni-családi gazdaságok alakulásának, fejlődésük megítélésének van központi jelentősége. Éppen ezért ennek a feltárását kíséreljük meg e tanulmányban.

A kérdés rendkívüli súlya megköveteli, hogy a leggondosabb módszerességgel közelítsünk a témához, ezért mindenekelőtt néhány általános fogalmi problémát kell felvetni, majd a birtokviszonyok újabb alakulásáról kell tájékozódni, hogy a „családi farm” megítélésében megalapozott következtetésekre jussunk.

Néhány fogalom értelmezése

Azok a fogalmak, amelyek a mezőgazdasági kisüzem-nagyüzem vitában és a koncentráció érvényesülésének elismerése vagy tagadása kérdésében alapvetőek, két csoportba sorolhatók: egyik az üzem-birtokvállalat és ezen belül a kisüzem-nagyüzem értelmezése, a másik pedig a koncentráció-centralizáció fogalmának a mezőgazdaságra való alkalmazása.

Az *üzem vagy vállalat* megjelölést mind a marxizmus klasszikusai és a szocialista politikai gazdaságtan, mind a polgári közgazdaságtan általában vegyesen használja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne specifikus értelme egyiknek is, másiknak is, iparban-mezőgazdaságban egyaránt. Lényegében abban van a megkülönböztetés, hogy az üzem a termelési és a fogyasztási folyamatok technikai oldaláról jelöli a gazdálkodás kereteit, a vállalat pedig gazdasági-közgazdasági oldaláról. A vállalat: „a technikai eljárások és a termelési viszonyok összessége” — mondja Marx, de ehhez is hozzáértendő, hogy közgazdasági oldalról szemlélve. A gyakorlati szóhasználatban azonban vállalatról

van szó akkor is, ha üzem kifejezést használunk, mert a technikai eljárások és a termelési viszonyok összességét jelöljük, ahogyan az gazdasági egységként megjelenik. A kisüzem-nagyüzem szóhasználatnak ugyan „üzemi” értelme is van, azonban rendszerint a „vállalati” jelentése a főbb (pontosan „kisüzemű vagy nagyüzemű vállalat”). A mezőgazdaságról szólva gazdaságról vagy birtokról is beszélünk, jelentése azonban ez esetben sem tartalmaz mást. A birtok ugyan éppen úgy jogi fogalom, mint a tulajdon, azonban a birtok földterülete rendszerint egybeesik az üzem, illetőleg a vállalat kereteivel — bár nem ritka az eltérés sem közöttük. Végeredményben tehát, amikor mezőgazdasági kisüzemről vagy nagyüzemről beszélünk — és ezt használjuk általában —, az synonymája a kisbirtok-nagybirtok, ksigazdaság-nagygazdaság megnevezésnek, és a jelentésük: kisvállalat vagy nagyvállalat.

A *kisüzem és a nagyüzem közötti határ* azonban nem olyan egyszerű, hogy azt magától értetődőnek tekinthetnénk. Statisztikailag csak a földterület nagysága szerint tudunk különbséget tenni, és ez sem egyértelmű. Egyrészt a földminőségtől és az illető terület mezőgazdasági kulturájától függően egy terület egység nem minden esetben ugyanolyan értékű, másrészt pedig — mint Lenin élesen rámutatott — a földterülete szerint kis üzem a befektetett tőke és termelése méretei szerint lehet nagy üzem, tehát a termelés méretét nemcsak a földterület határozza meg. Ha mégis általában a földterület nagysága szerint csoportosítjuk az üzemeket, azt csak szükségből tesszük és mindig csupán megközelítő mértékként értelmezhetjük, s minden esetben indokolt a korrekció elsősorban a területre fordított tőke, a termelés nagysága, illetőleg általában a belterjesség alapján.

De akár a földterület nagysága, akár pontosabb mérce szerint teszünk is különbséget a kisüzem és a nagyüzem között, mindenképpen fennáll az az érdemi kérdés, hogy meddig kisüzem és mettől nagyüzem. A közkeletű megítélés az egy család munkaerejével megművelhető területet, illetőleg az idegen munkaerő igénybevétele nélkül ellátható üzemet tekinti kisüzemnek. Nagyüzemnek viszont azt, amely több család munkaerejét foglalkoztatja, s azt a közbeeső nagyságot pedig, amely néhány család munkáját köti le a birtokos vagy üzemtulajdonos és családja munkája mellett, középüzemnek szokás tekinteni (nagy-parasztgazdaság, középbirtok).

Egy család teljesítőképesége azonban nyilvánvalóan azon fordul meg, hogy milyen termelőeszközökkel van felszerelve a gazdaság. Amikor a kisüzem-nagyüzem keretei kialakultak, és a rájuk vonatkozó nézetek kifejezést nyertek — a XIX. században —, az állati igaerő volt a fő energiaforrás, s egy család kézi munkaerejéhez általában egy kettes iga fogat járult. A kisüzem hagyományos méretét tehát pontosabban egy család munkaereje és egy kettes ló- vagy ökörfogat szabta meg. Ez pedig a talajviszonyoktól és a kultúrától függően körülbelül 20 hektárig terjedő földterületet jelentett. Megváltoztak azonban a méretek, mióta a technikailag fejlettebb országokban nem az állati igaerő, hanem a traktor a mezőgazdaság fő vonóereje. Az új viszonyok között — két felnőtt munkaerőt számítva családonként s hozzá egy traktort a munkagépeivel — Nyugat-Európában 20—50, a tengeren túli országokban pedig 50—100 hektárt számítanak olyan üzemnagyságnak, amely a családi üzem kereteinek megfelel. Ilyen méretű üzemek azon-

ban már sehogy sem egyeznek a hagyományos kisüzemi határokkal. Kérdés tehát, hogy amikor a birtokviszonyok, illetőleg az üzemnagyság fejlődését vizsgáljuk, milyen mértéket vegyünk alapul? Tekintettel arra, hogy a méretek ilyen eltolódása az újabb fejlődés következménye, s a traktor még csak a legfejlettebb országok mezőgazdaságában vált általánossá, különösen pedig azért, mert a kisüzemi határ ily módon maga is a fejlődés egyik lényeges problémájává lett, leghelyesebb, ha a hagyományos üzemi határokat vesszük alapul, s a kisüzem-nagyüzem határkérdését egyik igen fontos vizsgálandó problémának tekintjük.

A *koncentráció és a centralizáció* általános politikai gazdaságtani értelmé szerint elsősorban a tőke felhalmozódását, illetőleg növekedését jelenti vagy a termelés során elért értékelhalmozódás alapján, vagy más tőkékkel való egyesítés útján. Mindez vállalati keretek között megy végbe, s ennyiben vagy a termelés koncentrációjáról, vagy a centralizációjáról van szó, bár mindkettő a termelésnek nagyüzemekben való összpontosítását jelenti. Amennyiben azonban nem magának a tőkének a növekedési folyamatát tekintjük, hanem a vállalati, az üzemi növekedés menetét tartjuk szem előtt, akkor a mezőgazdaságban sajátos alakul a helyzet. A mezőgazdaságban ugyanis a tőke növekedése általában együtt jár a földterület növelésével, ezért egy mezőgazdasági üzem tőkekoncentrációja egyben más üzemek tőkéjének — földnek, állatállománynak, berendezéseknek — az egyesítését is eredményezi, tehát tőkecentralizációt és üzemi centralizációt is jelent. Ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a mezőgazdaságban általában sem a tőkék, sem az üzem keretei vonatkozásában nem választható szét a koncentráció és a centralizáció folyamata. Általában. De éppen Lenin tárta fel, hogy a belterjességnek a növekedésével ugyanazon a földterületen — tehát más üzemek földjének a megszerzése nélkül — bekövetkezhet az üzem tőkéjének növekedése, termelése méreteinek olyan fokozása, hogy kisüzemből nagyüzemmé válik. Ez esetben tehát a mezőgazdaságban is megkülönböztethető a koncentráció és a centralizáció folyamata. Tekintettel azonban arra, hogy mégis a belterjes koncentráció jóval szűkebb határok között mozog, mint az iparban — mert a belterjességnek határai vannak —, nem helytelen, hogyha a mezőgazdaságban egységesen koncentrációról beszélünk, s azt *üzemi koncentráció, illetőleg a termelés koncentrációja* értelmében fogjuk fel, tehát a centralizáció esetét is értjük alatta. (Egyébként a szóhasználat így is vált általánossá.)

A birtoknagyságok újabb alakulása

Természetesen nagyon nehéz olyan általános képet rajzolni a mezőgazdasági birtokviszonyokról, amely az országok jelentős részére kiterjedően a korunkbeli helyzetet tükrözze, és még inkább olyat, amely a történeti alakulást is mutatja. Ennek általános statisztikai okai is vannak (a számítási alapok eltérései, területváltozások és adathiányok), de megvan az a különleges oka is, hogy a gazdálkodó üzemi, vállalati egységek és a jogi birtoklási egységek (tulajdon-bérlet) nem esnek pontosan egybe, s ezt a statisztikai összeállítások ellenőrizhetetlenül egybevonják vagy birtok, vagy üzem (gazdaság, farm) néven. Emiatt csak

olyan megközelítő értékű áttekintést nyerhetünk, amely egyrészt nehezen becsülhető mértékben, de mindenesetre jelentősen távol marad a pontosságtól, másrészt az egyes birtokkategóriák kisüzemi vagy nagyüzemi jellegének alapvető problémái miatt csak nagyon erős fenntartással tekinthető tájékoztatósi alapnak.

Egyik — legbizonytalanabb — megközelítési lehetőség a gazdaságok átlagos nagyságának a felsorakoztatása az egyes országokban a mai időszakban. Ilyen összeállítás az 1930 körüli évekből áll rendelkezésre, ugyan nem az országok többségéről, de mégis az országok több típusáról.¹ Eszerint 50 hektárnál nagyobb a gazdaságok átlagos szántóterülete a következő országokban: Új-Zéland (203 — összes terület), Mexikó (130), Chile (125), Ausztrália (83), Kanada (90 — összes terület), az Amerikai Egyesült Államok (56) és a Dél-Afrikai Unió (51). Az európai országokban mindenütt 50 hektárnál kisebb a gazdaságok szántóterületének átlaga, és pedig 20 hektárnál is csak Nagy-Britanniában (21) és valószínűleg Spanyolországban nagyobb. A 20 hektáros határhoz közel van Dániában (16), míg a többiekben nagyrészt jóval kisebb: Írországban (12), Finnországban (11), Ausztriában (9), Németországban (9), Franciaországban (8), Svédországban (7), Hollandiában (6 — összes terület), Olaszországban (5), Belgiumban (1,7) és Görögországban (0,9). Érdekes megemlíteni, hogy Egyiptomban — a Nílus völgyében — 1,8, míg Japánban 1,3 hektár egy üzem átlagos szántóterülete. A mezőgazdasági üzemek átlagos nagyságának a történeti alakulását pedig csak külön monográfikus kutatással lehetne felderíteni. Ilyen híján nem lehet állítani sem azt, hogy általában csökkent, sem azt, hogy általában növekedett az átlagnagyság. Sokkal valószínűbb, hogy az országok egyes csoportjaiban — feltehetően a gyarmatosított területeken — növekedett, míg az országok más csoportjaiban — a földreform és telepítés területein — csökkent.

Valamelyest megfoghatóbb kép rajzolódik elénk, ha az egyes országokat abból a szempontból nézzük, hogy *mely országokban milyen birtoknagyság az uralkodó.*

Az ilyen összeállításból (lásd a táblázatot) az derül ki, hogy Európában, a mezőgazdaság összes területében elfoglalt részesedésük szerint, az 50 hektárt meghaladó birtokok vannak többségben a következő országokban: Spanyolország, Nagy-Britannia, Görögország, Olaszország és Ausztria. Az európai országok nagyobb részében a mezőgazdasági területben elfoglalt százalékos arányukat tekintve a 2—20 hektár közötti birtoknagyság az uralkodó.

Egészen más képet mutatnak a tengeren túli országok, ahol a birtokok átlagos nagysága is 50 hektár felett van. Közülük az 1940-es években Ausztráliában és Új-Zélandban abszolút többséget alkottak az 500 hektárnál nagyobb birtokok, míg ezek az Amerikai Egyesült Államokban viszonylag a legnagyobb területet foglalják el, Kanadában pedig a 100 és 500 hektár közötti farmok vannak viszonylagos többségben, bár mellettük jelentős az 500 hektárt meghaladó birtokok aránya is.

A történeti alakulás szemléltetésére néhány ország adatai² szolgálhatnak némi tájékoztatásul azzal, hogy birtokviszonyaik szempontjából

¹ W. S. Woytinsky—E. S. Woytinsky: World Population and Production. New York, 1953. 488. o. 220. sz. tábl.

² Az adatokat az Országos Mezőgazdasági Könyvtár gyűjtötte össze az illető ország statisztikai kiadványaiból 1957-ben.

A különböző birtoknagyságok százalékos részesedése egyes országok mezőgazdasági területében, továbbá a bérletek és a mezőgazdasági munkások aránya¹⁾

Ország ²⁾	A birtokkategóriák százalékos részesedése				A bérelt föld az összes %-ában	A mezőgazdasági munkások az összes mezőgazdasági dolgozók %-ában
	2,0–20 ha ³⁾	20–50 ha ⁴⁾	2,0–50 ha	50 ha felett		
Bulgária	87,0	6,4	93,4	1,6	—	5,1
Norvégia	74,7	13,6	88,3	2,5	8,0	28,9
Hollandia	53,2	31,8	85,0	8,1	49,1	32,3
Német Szöv. Köztárs.	60,7	24,1	84,8	10,4	4,0	27,6
Finnország	66,9	17,7	84,6	12,6	11,0	19,7
Jugoszlávia.....	71,0	12,3	83,3	9,7	—	9,6
Dánia	26,4	55,6	82,0	14,2	5,0	48,0
Svájc	59,3	20,9	80,2	7,2	22,1	26,0
Franciaország.....	65,0	13,5	78,5	16,0	40,0	—
Svédország	53,0	22,8	75,8	20,2	26,7	32,7
Belgium	56,6	15,9	72,5	10,9	67,0	20,5
Románia	49,7	10,0	59,9	32,2	—	2,5
Csehszlovákia.....	37,7	12,3	50,0	43,3	9,4	16,7
Olaszország	37,8	12,1	49,9	41,6	28,6	27,8
Nagy-Britannia	13,9	35,3	49,2	49,9	67,0	56,2
Ausztria ⁵⁾	21,8	26,6	48,4	45,6	4,6	23,4
Magyarország	32,6	12,1	44,7	51,3	11,2 ⁶⁾	35,9
Görögország	29,0	11,3	40,3	49,8	19,3	—
Spanyolország	17,6	7,5	25,1	59,9	—	—
	0–100 ha	100–500 ha	0–500 ha	500 ha felett		
Kanada	31,7	37,8	69,5	30,5	15,6	22,2
USA	25,6	34,1	59,7	40,3	22,0	24,0
Új-Zéland	8,6	24,5	33,1	67,0	29,7	46,7
Ausztrália	11,7	18,0	29,7	70,3	—	34,7

1) Az egyes országok adatai különböző évekre vonatkoznak, s az egyes oszlopokban szereplő számok is sok esetben más-más évekből valók. Az összehasonlítást azonban lehetővé teszi, hogy a két szélső év (1930–1949) között nincs két évtizednél nagyobb különbség. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a mai népi demokratikus országok számai mind 1945 előttiek.

2) Az országok felsorolása nem valami célzatos kiválasztás eredménye. Egyszerűen az az összeállítás alapja, hogy mely országoknál sikerült elfogadhatóan összehasonlítható adatokat szerezni.

3) A birtokhatár pontosan 2,023 hektár és 20,234 hektár (az acre átszámítás miatt).

4) A birtokhatár pontosan 20,234 hektár és 50,585 hektár.

5) Más birtoknagyságok; 0,5–20, 20–100 ha és 100 ha felett.

6) Magyar Statisztikai Évkönyv 1937.

Források: Woytinsky i. m. 465, 492 és 495. oldalak táblázatai, Dánia adatai helyesbítve a dán Statisztikai Hivatal számai, Ausztria adatai az osztrák Központi Statisztikai Hivatal kiadványai és Magyarország adatai a Központi Statisztikai Hivatal számai alapján.

más-más csoportba tartozó országokról van szó. Ilyen alapon a következők hámozhatók ki. Ausztriában 1930 és 1951 között szinte semmit nem változtak a birtokviszonyok (az egyes birtokkategóriák területi aránya a két évben — 0–5 hektáros: 5,8–6,0%, 5–20 hektáros: 21,0–21,8%, 20–100 hektáros: 27,5–26,6%, 100 hektárnál nagyobb: 45,7–45,6%); Dániában az 1909 és 1951 közötti időszakban csökkent az 5 hektár alatti (4,8-ról 3,8-ra), a 60 és 120 hektár közötti (13,8-ról 8,1%-ra) és

a 120 hektár feletti birtokkategória területe, viszont növekedett az 5—15 hektár közötti (13,9-ről 24,3⁰/₀-ra) és a 15—60 hektár közötti (54,0-ről 57,7⁰/₀-ra); *Franciaországban* 1929—1956 között csökkent az 1—5 hektáros (8,2-ről 5,0⁰/₀-ra) és az 5—10 hektáros birtokkategória területe (12,5-ről 10,6⁰/₀-ra), viszont növekedett a 10—50 hektár közötti birtokcsoport területe (48,6-ről 53,4⁰/₀-ra) és az 50 hektár feletti birtokkategória súlya (29,2-ről 30,4⁰/₀-ra); *Hollandiában* 1910—1950 között csökkent az 1—5 hektáros (13,5-ről 11,4⁰/₀-ra), a 10—50 hektáros (59,1-ről 53,4⁰/₀-ra), viszont növekedett az 5—10 hektáros (15,0-ről 20,3⁰/₀-ra) és a 100 hektár feletti birtokkategória területe (1,8-ről 2,6⁰/₀-ra). Az *Amerikai Egyesült Államokban* pedig az 1920 és 1950 közötti időszakban az összes alacsonyabb birtokkategóriák területi aránya csökkent, viszont a 100 hektár felettiek aránya jelentősen (52,9⁰/₀-ról 67,9⁰/₀-ra) emelkedett, s ezen belül is különösen kiterjedtek a 400 hektárnál nagyobb területű farmok (21,1⁰/₀-ról 42,6⁰/₀-ra).

Látnivaló, hogy a birtokkategóriák nyers arányszámai egymagukban sem a jelen időszakban, sem történeti alakulásukban nem alkalmasak arra, hogy a tőkés mezőgazdaságban végbemenő koncentráció alakulására nézve megalapozott következtetéseket vonhassunk le belőlük. Ilyen és tetszés szerint szaporítható hasonló adatokkal nagyrészt csak tendenciózus érvelést lehetne alátámasztani, anélkül, hogy a koncentráció tényleges alakulását felderítenénk. Minden kétséget kizáróan csupán azt lehet megállapítani az idézett birtokstatisztikából, hogy a nagybirtok (tehát a minden vitán felüli nagyüzem) általában a tengeren túli országokban a mezőgazdasági terület relatív vagy abszolút többségét foglalja el, és térhódítása erősen növekvő, az európai országokban viszont a nagybirtok az országok többségében a mezőgazdasági terület kisebb részére terjed ki, és kiterjedésének a tendenciája sem egyértelmű. Ez nyilvánvalóan olyan tényállás, mint a genetikában a heterózis jelenségek tapasztalati tényei, amiket — mint ismeretes — a két ellentétes biológiai álláspont egyaránt a maga érveként idéz.

A döntő kérdés az, hogy a kapitalista oldalról családi farmnak nevezett gazdaságok körében milyen tendencia halad előre: a kisárutermelő gazdaságok konzerválódása vagy a tőkés nagytermelés kiterjedése, szóval a termelés koncentrálódása. Ezt kell közelebbről megvizsgáljunk.

Milyen üzemek a „családi farmok” és hova fejlődnek?

A „családi farm” a nyugati szóhasználat értelme szerint egybefogja mindazokat a mezőgazdasági üzemeket, amelyek a nagybirtok és az üzemnek nem nevezhető proletár vagy félproletár parcellagazdaságok, illetőleg melléküzemek között helyezkednek el. Az így elhatárolt üzemeknek valóban van néhány olyan közös vonása, amely a kapitalista termelés kezdeteitől fogva felismerhető, sőt korábbi időszakból ered. Tudniillik családi gazdaságokról van szó, amelyek családi földtulajdonon vagy földhasználaton alapulnak és a családi munkaerő, a gazdálkodó és családtagjai saját munkája, az üzem fő tényezője — idegen munkaerő rendszeres alkalmazása mellett is. Az ilyen üzemeknek

ezt a jellemvonását kívánja hangsúlyozni az a nyugati szóhasználat, amely egységesen családi farmoknak nevezi ezeket a gazdaságokat, tehát az önellátásra termelő félproletár törpe- vagy kisfarmokat is, a tetemes tőkével, nagy gépi berendezésekkel és állandó bérmunka alkalmazásával nagy tömegű árut termelő mezőgazdasági vállalatokat is. Ez a családi jelleg valóban közös és éppen ez különbözteti meg e kisebb-nagyobb üzemeket a nagybirtoktól.

Csakhogy nagy különbség van az egyik és a másik családi gazdaság között, s éppen a földterület, a tőke, a gépek, valamint az idegen munka és a különböző szolgáltatások megvásárlása tekintetében fennálló különbségek lényegesebbek, mint a közös családi vonás. Már Lenin nagyon élesen rávilágított az egységesítő összevonás értelmére: „Ez nem jelent egyebet, mint a gazdaság *társadalmi* rendszerének, burzsoá rendszerének leplezését és takargatását, amikor is azokat az ismertetőjeleket helyezi előtérbe, amelyek *minden* előző rendszerre jellemzők: a munkának, az egyéni munkának, a testi munkának szükségességét a kisközműves megélhetése céljából.”³

Eleve számolnunk kell tehát azzal, hogy a családi gazdaságok széles mezőnyében világosan megkülönböztessük azokat, amelyek dolgozó paraszti osztályhelyzetnek a gazdasági alapjai és azokat, amelyek tőkés — bár nem nagytőkés — osztályhelyzetnek az anyagi alapjai. Nyilvánvalóan a földterület, a termelésbe fektetett tőke, a termelésre fordított munka és a termelés, illetve az árutermelés méretei jelzik a két-fajta családi üzem különbségét. Természetesen ugyanezek a tényezők megkülönböztetik e kisebb és nagyobb családi gazdaságokat felfelé a nagyüzemektől — azonfelül, hogy azok nem családi üzemek —, lefelé pedig a félproletár parcellaföldektől — azonfelül, hogy azok a szó szorosabb értelmében nem is tekinthetők üzemeknek.

A szóban forgó üzemek körét tehát mind közös, mind elválasztó jellemvonásaik szempontjából úgy kell vizsgálnunk, hogy a két üzemi kategória mindig világosan egymás mellé és egymással szembeállítható legyen. Bár ennek bizonyos statisztikai és terminológiai nehézségei vannak. Statisztikai nehézség az, hogy a földterület nagysága nem pontosan jellemzi az üzem gazdasági jellegét, a birtokhatárok pedig még gyakrabban eltérnek a tényleges gazdasági határoktól. Megközelítő értékű adatok azonban mindig fellelhetők, s a statisztikai feldolgozások többé-kevésbé számolnak a nyilvánvaló üzemi különbségekkel. Nem leküzdhetetlen a terminológiai nehézség sem, bár elég sajtószerű. Egyszerűen arról van szó, hogy nehéz kifogástalan elnevezést találni, helyesebben választani, a két vizsgálandó üzemfajtára. Mind a szocialista, mind a kapitalista terminológiában túlságosan gazdaságpolitikailag kiélezett elnevezések vannak gyakorlatban, amelyek vagy az egyik, vagy a másik jellemvonást hangsúlyozzák túl. Ezenfelül a történeti fejlődés egyes szakáiban kidomborodó tulajdonságok is színezik a használt kifejezéseket, s emiatt sincs kijegecesedett terminológia. Végül is az a leghelyesebb, ha címszóként a szocialista közgazdaságtan legáltalánosabban használt — és legáltalánosabb érvényűnek is tekinthető — kifejezését használjuk, tehát a kisebb családi üzemet: *kisárutermelő gazda-*

³ Lenin: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. (1914—15.) Az agrárkérdésről, II. k. 289. o. Szikra, 1950.

ságnak, a nagyobb családi üzemet pedig: *nagyobb árutermelő gazdaságnak nevezzük.*⁴

A „családi farmok” két, lényegében eltérő, gazdaságcsoportjának a megoszlását a főbb országokban a táblázat mutatja, ahogyan az a birtokstatisztikával megközelíthető, fejlődésük mennyiségi tendenciáiról pedig a birtokviszonyok áttekintése során kaptunk valamelyes képet. Most nézzük meg közelebbről azokat a fejlődési folyamatokat, amelyek a felszín alatt lezajlanak.

Mindenekelőtt e két üzemi kategória *tőkeviszonyaira* vonatkozóan határozottan meg lehet állapítani a tőkésüregséget és az eladósodás nagymértékű növekedését. Az Amerikai Egyesült Államokban a farmerek adóssága az 1946. évi 8 milliárd dollárról 1954-re 17,2, 1955-re pedig 18,5 milliárdra emelkedett.⁵ Valószínűleg ennek a zöme a kisebb farmereket terheli. Még inkább a kisebb családi gazdaságokra nehezednek a bérleti rendszerből eredő terhek. Akár nagybirtokból való bérletekről, akár nem mezőgazdaságból élő kisebb tulajdonosok földjének a bérletéről van szó, a haszonbérleti díj súllyal a kisárutermelő gazdaságokra nehezedik. A bérleti rendszer különösen a következő országokban terjedt el (a bérletek arányát a terület százalékában kifejezve): Anglia (67,0), Belgium (67,0), Hollandia (49,1), Franciaország (40,0), Olaszország (28,6), Új-Zéland (29,7), Svájc (22,1), Amerikai Egyesült Államok (22,0) (lásd a táblázatot). Más formája a bérletnek a résztulajdonos rendszer, ami az Amerikai Egyesült Államokban az utóbbi időben terjed, s ami a középfarmokat is erősen megterheli a legnagyobbakkal szemben.⁶

Döntő kérdés, hogy miként alakul *a családi munkaerő és a bérmunka aránya* a családi kisüzemben és a családi nagyüzemben. Az 1930-as és 40-es években a mezőgazdasági munkások aránya az összes mezőgazdasági dolgozók %-ában a következő képet mutatja. (Lásd a táblázatot.) Érthetően a legmagasabb a bérmunkások aránya az európai nagybirtokos országokban és azokban a tengeren túli országokban, ahol a nagyüzem vált uralkodóvá. Ezen túlmenően azonban ott a legmagasabb a bérmunkások aránya, ahol a nagyobb családi farmok aránya erősebb, tehát elsősorban Dániában (48,0), Svédországban (32,7), Hollandiában (32,3), Nyugat-Németországban (27,6), Svájcban (26,0) és Ausztriában (23,4).

A bérmunka szerepe mind a kisebb, mind a nagyobb családi üzemek jellegének a megítélése szempontjából lényegbevágó, de különösen döntő abból a szempontból, hogy a kisárutermelő gazdaság hogyan és mikor válik tőkés nagygazdasággá. Lenin tárta fel ezt a kérdést olyan értelemben, hogy a bérmunka növekedését a tőkés fejlődés útján haladó és belterjesülő mezőgazdaságban alapvető jellegű általános jelenségnek találta,

⁴ A folyamatos szóhasználatban persze elkerülhetetlen és hasznos is, ha váltogatjuk a szokásos kifejezéseket, amiket érdemes is csokorba gyűjtve felsorolni. A kisárutermelő gazdaságra: kisértelműves gazdaság (Lenin gyakran ezt használta), kisbirtok, kisüzem, kisgazdaság, kisfarm, családi kisüzem, családi kisgazdaság, parasztság és középparaszti gazdaság; a nagyobb árutermelő gazdaságra: nagyföldműves gazdaság, középbirtok (bár gyakran más értelemben használják, de erre találóbb), középüzem (kevésbé használják, pedig egészen pontos), középgazdaság, középfarm, családi nagyüzem, családi nagygazdaság, családi vállalat, paraszti nagygazdaság és nagyparasztság.

⁵ A. Bolgov: Az agrárközgazdászok IX. nemzetközi kongresszusa. Voproszi Ekonomiki 1955. 12. sz.

⁶ Vaszilju Jorgosz: Az Egyesült Államok agrárviszonyai a második világháború után. Közgazdasági Szemle, 1956. nov.—dec. 11—12. sz.

és éppen ebben jelölte meg a tőkés nagyüzemmé való átalakulás egyik legfőbb ismervét.

Lenin ezeket a megállapításokat az 1902-es, 1907-es és 1910-es európai és amerikai statisztikai adatok alapján tette. Még inkább tehette volna az 1920-as adatokra támaszkodva, amikor például az amerikai mezőgazdaságban a történet során legmagasabb (35,9%) volt a mezőgazdasági népességben a mezőgazdasági munkások aránya. S megállapítása elvi igazát bizonyítja, hogy — bár 1920-tól kezdve megindult a bérmunkások arányának a csökkenése — még 1954-ben is magasabb (28,6), mint például 1880-ban (23,9).⁷ A fejlődés folyamán ugyanis olyan módon következett be a gépesítés elterjedése, ahogy azt Lenin nem láthatta előre. Tudniillik az történt, hogy a mezőgazdasági gépek kézi és igaerőt helyettesítő rendszere — egy traktor és a munkagépek sorozata — olyan méretekben alakult ki, amely viszonylag nagyméretű üzemen is lehetővé teszi 1—2 munkaerővel a termelés folytatását. (Ehhez járul a termelés messzemenő specializálása és az üzemen kívüli forrásból igénybe vett szolgáltatások széles köre.) Amerikai példa ennek illusztrálására:⁸ az az 1950-es években az egyes jellemző farmtípusokban a farmok átlagos nagysága és az évi élőmunka-ráfordítás a következő volt: a kukorica-övezetben 92 hektár és 1,37 munkaerő-egység (évi 2400 munkaórával számolva), a Nagy Síkságon (gabonatermelés és szarvasmarhatenyésztés legelővel) 308 hektár és 1,44 munkaerő-egység és Washington államban (gabonatermelés) 207 hektár és 1,36 munkaegység. Ezek az arányok igen fejlett gépesítési fokot reprezentálnak, de olyan folyamatot jellemeznek, amely mindenütt a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában halad előre.

A fejlődés legjellemzőbb vonása a kis- és a középgazdaságokban is *a kézi és igaismunka növekvő helyettesítése gépi munkával*. E folyamat előrehaladását az egy traktorra eső szántóterület számai mutatják. A gépesítés azonban tőke kérdése, tehát a nagyobb és tőkeerősebb gazdaságok képesek inkább gépekkel helyettesíteni a kézi munkát, következésképp a kisebb gazdaságokban aránytalanul több az emberi munkaerő. Nyugatnémet adatok⁹ e vonatkozásban a következő képet mutatják 1957-ben: a 2—10 hektár közötti üzemekben a 100 hektárra jutó munkaerők száma 47 (ebből 4 bérmunkás), a 10—20 hektáros gazdaságokban 27 (ebből 5 bérmunkás), a 20 hektárosnál nagyobb üzemekben pedig 16 (ebből bérmunkás 8). Ily módon tömegesen előfordul az a helyzet, hogy könnyörtelenül a tőkeerő határozza meg a földműves családi üzemének a sorsát. Ugyanazzal a családi munkaerővel árutömegtermelő és jövedelmező családi vállalat lesz, ha a gazdaság felszerelését korszerűsíteni tudja, és földterületét az optimális kihasználás mértékéig növelni képes, viszont kisárutermelő gazdaság marad, amely állandóan létbizonytalansággal küzd, ha nem tud korszerű gépeket beállítani. Szemléltetően illusztrálják ezt a problémát az észak-amerikai Iowa államra tett megállapítások:¹⁰ „1930-ban, amikor a munka nagy részét még lóval végezték, a kereskedelmi farmok nagysága 45,8 hektár volt. 1954-re a farmok átlagnagysága 51 hektárra emelkedett. Ez a kis emelkedés semmi esetre

⁷ Economie et politique, 1957. No 39. 22—43. o.

⁸ Az Egyesült Államokban és Kanadában járt szovjet mezőgazdasági küldöttség beszámolója (oroszul) Moszkva, Pravda, 1955. 50. o.

⁹ Übersicht, 1957. 12. sz. 450. o.

¹⁰ Iowa Farm Science, 1957. nov. 9. o.

sincs arányban a termelőeszközökben bekövetkezett változásokkal. A fő aránytalanság tehát az, hogy a családi munkaerőhöz túl kevés terület és tőke kapcsolódik. Az aránytalanság mértékét illetően a becslések változóak. A gazdákhöz intézett 1956—57. évi körkérdés azt mutatta, hogy a farmerek farmonként 1,4 munkaerővel, megfelelő gépi felszereléssel és okszerű állatsűrűséggel dombos területen 82, sík területen 91 hektár üzemnagyságot tartanak optimálisnak. Ha ez a szám reális volna, úgy az iowai farmok számát 30%-kal kellene csökkenteni. Egy másik számítás azt mutatja, hogy a jelenlegi mezőgazdasági munkaerők kétharmada elégséges lenne a munkaerő, a terület és felszerelés optimális kombinációja esetén.”

A fejlődés ilyen alakulása azt eredményezi, hogy a bérmunka jelentősége csökken a családi gazdaságokban, s az üzem méreteit és tőkés jellegét nem oly mértékben határozza meg az alkalmazott bérmunka, mint még 2—3 évtizeddel ezelőtt is. Ez azonban nem mossa el a kisárutermelő gazdaság és a nagyobb árutermelő tőkés családi üzem különbségét — noha az utóbbi is mind kevesebb bérmunkával dolgozik —, csak más alapra helyezi, ami azonban éppen úgy a tőke bázisa.

Más oldalról világítja meg a kisebb és nagyobb családi üzemek körében lezajló fejlődési folyamatot *termelésük, pontosabban árutermelésük* alakulása.

A kisárutermelő parasztgazdaságot a múlt században az jellemezte, hogy gazdasági alapja az önellátó termelés volt mind a háztartási, mind a termelési szükséglet számára és a piacon csak feleslegével jelentkezett. Ennek megfelelően függése is viszonylag kisebb volt a piactól és ezen keresztül az ipartól és kereskedelemtől. Ugyanebben a korszakban a paraszti nagy gazdaságok is általában sokoldalú termelést folytattak, s bár termelésüknek önellátó jellege is volt, rendszeresen és nagyobb mennyiségű árut vittek piacra, s termelési szükségletükre is többet vásároltak. Mégsem voltak azonban speciális árugazdaságok olyan értelemben, hogy néhány piaci termék rendszeres és tömeges előállítására képezte volna termelésük túlnyomó részét.

A jelenkori helyzet ettől gyökeresen eltérő. A paraszti nagy gazdaságok specializált nagyárutermelő vállalatok lettek, s a kisárutermelő gazdaságok is ilyen irányban alakulnak. Pontosabban: a specializált tömegárutermelés piaci törvényei rájuk is kiterjednek, s vagy gépet és műtrágyát vásárló és mind nagyobb árumennyiséget gazdaságosan előállító kisüzemekként fejlődnek mind nagyobbakká, vagy erre nem képesek, s ez esetben alacsony életszínvonalra és tönkremenésre kárhozott kistermelőkként vergődnek, amíg saját vagy bérelt földjükön maradnak, vagy mezőgazdasági nagyvállalat munkásai lesznek, illetve elhagyják a mezőgazdaságot. A termelés jellegének ilyen mélyreható átalakulását és ennek üzemi következményeit sokoldalúan jellemezték az 1955-ben Helsinkiben tartott agrárközgazdakonferencián a legnevesebb nyugati agrárközgazdák.¹¹

¹¹ E. C. Young amerikai professzor a gyárszerű üzemmé való átalakulást és a differenciálódást emeli ki: „Az Amerikai Egyesült Államok és Kanada legtöbb, természeti viszonyok tekintetében kedvező agrárvidékén az árutermelő gazdálkodás gyárszerű rendszere van kifejlődőben. Ezek a farmok jólszervezettek és a korszerű technológiát alkalmazzák. Vezetőik üzemtervvel gazdálkodnak és egy nemzedékkel ezelőtt nem is álmodott mértékben megfékeztek a természeti tényezőt. Viszont kedvezőtlen fekvésű vidékeken, vagy másutt is, ha a gazdaságok vezetése rossz, félig-önellátó gazdálkodás kezd kialakulni, mely egyre ne-

A kisebb és nagyobb családi üzemek körében lezajló sokoldalú átalakulás érthetően abban is összegeződik, hogy főképpen a kisebbek *egész helyzete* egyre bizonytalanabbá válik. Ezt a kritikus helyzetet bőven illusztrálják szavahihető nyugati források is.¹²

A kisárutermelő és a nagyobb árutermelő gazdaságok helyzetét, kiterjedésük alakulását és a kereteik között lezajló gazdasági folyamatokat tömören *összefoglalva* a következőképp lehet jellemezni:

(1) A mezőgazdasági üzemeknek ez a két típusa területi kiterjedésében annyit változott a század elejétől a közepéig a kapitalista fejlődés útján, hogy nagymértékben növekedett azokban a kelet-európai országokban, ahol földreformot hajtottak végre, viszont nagymértékben csökkent az Amerikai Egyesült Államokban (és a hasonló újfejlődésű, tengeren túli országokban), ellenben nem változott lényegesen Európa többi országaiban.

(2) A területi kiterjedés részleges — és részben politikai események folytán bekövetkezett — változásaival szemben mélyreható és gyorsuló

hezebben állja a versenyt. Ezek az üzemek előbb-utóbb vagy felszívódnak a hatékonyabb üzemekbe, vagy pedig még alább süllyednek, a kizárólag önellátó termelés szintjére.” (Előadások az Agrárközgazdák Nemzetközi Ertekezletének (ICAE) 1955-ben, Helsinkiben tartott IX. ülésén. Az Országos Mezőgazdasági Könyvtár dokumentációja, é. n. 24. o.)

S. E. Johnson az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériuma agrár-gazdasági kutató irodájának a vezetője a nagyvállalattá való átalakulást és a beruházások növekedését emeli ki: „Mindkét országban — Amerikai Egyesült Államok és Kanada — az árutermelő családi gazdaság a tegnapi önellátó üzemhez képest ma nagy vállalat. Az egy gazdaságra eső terület mindkétben nagyobb lett, ha a számításból kihagyjuk a sok azóta keletkezett melléküzemet (munkások háztáji gazdaságai stb.), az átlagos üzemerület növekedése még szembeszökőbb. A területnél jobb mérték az egy családi farmra jutó fizikai vagyon, ez a különböző típusokban 20 000—90 000 dollár közt ingadozik, kivéve a Dél gyapot-termesztő gazdaságait, amelyekben csak 15 000 dollár. A készpénzkiadások változatlan árákkal számítva megkétszereződtek.” (Uo. 11. o.)

Ugyancsak E. C. Young professzor az üzemi specializálódást és annak a kereskedelmi hátterét emeli ki: „Az iparosított mezőgazdaság nagy feleslegeket termel az üzem és a háztartás szükségletein felül. Szükségképpen specializált (szakosított) termelésre vezet, ez tömegtermelést von maga után, ez utóbbi viszont tömegtételekben lebonyolódó értékesítési (elosztási) és beszerzési (mezőgazdaság-ellátó) forgalmat tételez fel.” (Uo. 22. o.)

Niehaus professzor (Bonn) a termelőtevékenység szűkülésének másik oldalára mutat rá: „A technikai fejlődés ipari vállalatokra vitt át sok olyan, korábban az üzembe tartozó folyamatot, amely jól gépesíthető, s a gazda fokozódó mértékben a közvetlenül a növényekkel és az állatokkal kapcsolatos munkákra szorítkozik.” (Uo. 49.o.)

¹² George Wheeler a következőket mondja: „Korai azt állítani, hogy a »családi farm« halott. Sokan még hosszú ideig tartani fogják magukat, még ha csak azért is, mert a farmerek szívesebben dolgoznak keményebben és kevesebb pénzért maguknak, mint bérért másoknak. De mindenesetre igaz az, hogy a kis »családi farm«, mint intézmény túlhaladott, és azok, akik még tartják magukat, egyre nehezebben tudnak konkurrálni a nagyobb gazdaságokkal. 1956-ban további két százalék, mintegy 100 000 farm szűnt meg.” (U. S. Department of Agriculture, „The Agricultural Situation”, 1957. május. 10. old.) Trumannak, a volt elnöknek teljesen igaza volt, amikor 1956-ban kijelentette, hogy „a legtöbb farmer a csőd előtt áll”. (U. S. News & World Report, 1956. április 20, 97. old.) (G. S. Wheeler: Miért vannak a »családi farmok« pusztulásra ítélve? Nemzetközi Szemle II. évf. 1958. ápr. 43. o.) Vagy más helyen ugyanó: „Még a legtermékenyebb és legeredményesebb »családi farmok« sem mentesek soha a heveny nehézségek egész sorától, amelyek a gyakorlatban e farmokat sokkal kevésbé vonzóvá teszik, mint ahogy védelmezőik el akarják hitetni velünk.” (Uo. 36. o.)

A helsinki konferencián hangozott el (S. E. Johnson részéről) a következő megítélés: „A nagy befektetések és készpénzkiadások folytán azonban a családi gazdaságok pénzügyi egyensúlya sebezhetőbb lett és áresés, rossz természetű súlyosabb következményekkel jár. Van olyan farmcsoport, melynek jövedelme csak 40%-kal nagyobb, noha az árak 85, a termés-átlagok 72%-kal emelkedtek. Tehát nagyobb a jelentősége annak, hogy védelemben részesüljenek a termelési kockázattal szemben. Az ártámogatás nem elegendő, mert csak az részesül benne, aki a kontingensen belüli mennyiséget hoz piacra.” (A helsinki konferencia idézett dokumentációja 11. o.)

Végül a holland földművelésügyi miniszter a bajok okát a mezőgazdaság szerkezeti viszonyaiban látja. (Landwirtschaftliche Monatshefte, 1957. 12. sz. 571—72. o.) Ez alatt a kis családi gazdaságok nagy részarányát érti, amelyek nem elég rugalmasak ahhoz, hogy a modern kereskedelem igényeire alkalmazkodjanak. A holland kisüzemek munkatechnikája nem fejleszthető tovább, jelenlegi teljesítményük optimálisnak tekinthető, a gazdaságosság további fejlesztése csak szerkezetváltozással érhető el. A kisüzemeket meg kell szüntetni, illetőleg ki kell egészíteni, de ehhez a kormányzatnak kevés lehetősége van, legfeljebb az üzemek széthullását akadályozhatja meg és részben állami gazdaságokat oszthat fel területkiegészítés céljára. A gépesítés fejlesztésétől sem várható több eredmény a kisüzemi rendszer miatt. Felvetődhetik Hollandiában is — véli a szerző — a mezőgazdaság kollektív szervezésének lehetősége, amit alátámaszt a politikai áramlatok oly irányú változása is, ami a kisparaszti gazdálkodásnak mind kevésbé kedvez.

ütemű átalakulás folyamata bontakozik ki mind a kisárutermelő, mind a nagyobb árutermelő gazdaságok belső üzemgazdasági viszonyaiban és külső közgazdasági környezetében.

(a) A gépesítés és az általános technikai fejlődés következtében növekszik a munka termelékenységé, ami azzal a következménnyel jár, hogy ugyanazon területhez viszonyítva csökken a munkaerő-szükséglet és növekszik a tőkeszükséglet.

(b) A termelés technikai szükségletei és a piac gazdasági követelményei hatására az árutermelés maximális fokozása válik uralkodóvá, ami együtt jár mind több fogyasztási és termelési szükségleti cikk árúként való megvásárlásával.

(c) Az árukapcsolatok mindkét irányú szélesedése a termelés mind szűkebb specializálása irányában hat, s ez azt eredményezi, hogy egyfelől a mezőgazdasági üzem termelési köre szűkül, a termékek kezelését, feldolgozását mind közelebb a termőhelyig a kereskedelem és az ipar veszi át, másfelől pedig a mezőgazdasági üzem mind több üzemen kívüli speciális mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szolgáltatást vesz igénybe.

(d) Mindezek következtében csökken az üzem önállósága és növekszik mind a mezőgazdasági üzemek közötti kötelékek szerepe, mind a kereskedelmi és az ipari kapcsolatok jelentősége.

(3) A több irányban és gyorsuló ütemben előrehaladó folyamatok nem egyformán mennek végbe a kisárutermelő gazdaságokban és a nagyobb árutermelő üzemekben. Ugyanazok az erők és törvényszerűségek ellentétesen hatnak az egyikre és a másikra, s ez új formában veti fel azt a kérdést, hogy a formálisan hasonló családi üzemi keretek mellett, hogyan áll szemben egymással a kisárutermelő gazdaság és a nagyobb árutermelő gazdaság: mindkettő kisüzemnek tekinthető-e, vagy az utóbbit nagyüzemnek kell minősíteni.

Ezt kell eldönteni, hogy felelhessünk arra a kérdésre, vajon a koncentráció törvénye hogyan érvényesül a szóban forgó mezőgazdasági üzemek körében.

A „családi farm” kisüzem vagy nagyüzem?

A probléma, amit az egységesen családi gazdaságnak is nevezhető, de alapvetően eltérő jellegű két üzemtípus egymáshoz való viszonya támaszt, lényegét tekintve ma is ugyanaz, amit az első világháború ideje alatt Lenin vizsgált és meg is oldott. A fejlődés azonban, ami azóta végbement, olyan új elemeket is felvetett, amelyek a kérdés mai történeti megjelenésében való megoldását megnehezítik.

Lenin gondolatmenete a következő:

(1) *A kapitalizmus a mezőgazdaságban külterjes és belterjes módon fejlődik.* „A kapitalizmus nemcsak azáltal fejlődik, hogy a földterületet tekintve nagygazdaságok fejlődése a külterjes kerületekben gyorsul, hanem azáltal is, hogy kisebb földdarabokon termelésüket tekintve nagyobb, kifejezettebben tőkés jellegű gazdaságokat hoz létre a belterjes kerületekben.

Ennek folytán a termelés összpontosulása ténylegesen erősebb, a kisüzemi termelés kiszorítása ténylegesen előrehaladottabb és mélyrehatóbb, mint amilyennek a földterületüket tekintve különböző nagyságú

farmok szokásos adatai feltűntetik. Az 1900-as népszámlálás gondosabban, részletesebben, tudományosabban feldolgozott adatai etekintetben a kétség árnyékát sem hagyják.”¹³

És tökéletes pontossággal mutat rá Lenin arra, hogy ennek a kettőségek „...rendkívül lényeges és alapvető jelentősége van általában a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésfolyamatának megértése szempontjából, mert a földművelés belterjesebbé válása és a farmok átlagos nagyságának ezzel kapcsolatos csökkenése nem véletlen, nem helyi jellegű, nem elszigetelt, hanem általános jelenség minden civilizált országban. Az a rengeteg tévedés, amelyet minden rendű és rangú polgári közgazdászok például Nagy-Britannia, Dánia vagy Németország mezőgazdasági fejlődésének adataival kapcsolatban elkövetnek, azzal magyarázható, hogy ezt az általános jelenséget nem eléggé ismerik, nem eléggé értették meg, ismerték el és gondolták át.”¹⁴

Ennek az általános jelenségnek a meg nem értését még élesebben bírálja a következőképp: „Éppen ebben rejlik a polgári (többek közt a narodnyik és az opportunisták) közgazdaságtan minden hibás következtetésének egyik fő forrása a ‚saját munkán alapuló’ kisüzemi mezőgazdasági termelés kérdésében. Megfelelnek arról a ‚csékelységről’, hogy a mezőgazdaság technikai sajátosságai következtében a belterjesség fokozódásának folyamata igen gyakran a gazdaság méreteinek növekedésére, a termelés növekedésére és a kapitalizmus fejlődésére vezet, a gazdaság megművelt földjének egyidejű csökkenésével.”¹⁵

Magát az általános tételt pedig így fogalmazza meg Lenin: „A következő általános tételre jutunk, amely a gazdaságoknak a föld nagysága szerinti csoportosítására vonatkozólag minden tőkés országban törvénynek tekinthető: minél nagyobb arányokban és minél gyorsabban fokozódik a földművelés belterjessége, annál inkább szépitgeti a földterület szerinti csoportosítás a mezőgazdasági kisüzem, a mind föld, mind tőke tekintetében kismézzett kisműves nyomasztó helyzetét; annál inkább letompítja az eredményes nagyüzem és a tönkremenő kisüzem között fennálló osztályellentét igazi élességét; annál inkább kisebbnek tűnteti fel a tőke összpontosítását a nagyüzem kezében és a kisüzem kiszorítását a nagyüzem által.”¹⁶

(2) A belterjesség fokozódása a földterület növekedése nélkül vagy csökkenése mellett is a termelés méreteinek a növekedésére, a kapitalizmus fejlődésére, tehát *tőkés koncentrációra vezet* a következőképpen.

(a) Az *árutermelés* növekedése folytán: „A kisműves a tőkés társadalomban — akár akarja, akár nem akarja, akár észreveszi, akár nem veszi észre — árutermelővé válik. S ebben a változásban rejlik a dolog egész lényege. Ez a változás egymagában véve, még akkor is, amikor még nem zsákmányol ki bér munkásokat, a proletariátus ellenfelévé, kisburzsoává teszi a kisművest. Ez termékeit adja el, a proletár viszont munkaerejét bocsátja áruba. A kisművesek mint osztály, szükségszerűen a mezőgazdasági termékek árának emelésére törekednek, ez pedig egyértelmű azzal, hogy a nagy földbirtokosokkal együtt résztvesznek a földjára elosztásban, szolidárisak a földbirtokosokkal a társadalom más rétegeivel szemben. A kisműves, osztályhelyzeténél fogva,

¹³ Lenin: I. m. 296. o.

¹⁴ Uo. 239. o.

¹⁵ Uo. 288. o.

¹⁶ Uo. 275. o.

az árutermelés fejlődésének mértékében, elkerülhetetlenül kisértékessé válik.¹⁷

(b) *A gépesítés* következtében: „De a gép elterjedése szakadatlanul előrehaladóban van, emeli a gazdaság technikai színvonalát, nagyobbá és fokozottabban tőkés jellegűvé teszi a gazdaságot. A gépeket a modern mezőgazdaságban tőkés alapon használják.”¹⁸

(c) *A bérmunka* növekvő alkalmazása révén: „A kapitalizmus fő ismertetőjele és mutatója a mezőgazdaságban a bérmunka.”¹⁹ „A tőkés társadalomban, amely teljes egészében a piactól függ, a tömeges kisüzemi (paraszti) termelés a mezőgazdaságban lehetetlen bérmunkások tömeges alkalmazása nélkül. Az édeskés megjelölés: »Saját munkájából élő« paraszt — csak megtéveszti a munkásokat, mivel elleplezi a bérmunkásoknak ezt a kizsákmányolását.”²⁰

A bérmunka növekedését külön hangsúlyozza és többoldalúan vizsgálja meg Lenin: „A legutóbbi évek mezőgazdasági összeírásai, például az 1902-es ausztriai és az 1907-es németországi összeírás azt mutatják, hogy a bérmunka alkalmazása a modern mezőgazdaságban — különösen pedig a mezőgazdasági kisüzemben — sokkal jelentősebb, mint általában gondolják. Semmi sem cáfolja meg oly feltétlenül és oly szemléltetően a »saját munkán alapuló« kisüzemi mezőgazdasági termelésről szóló kispolgári dajkameséket, mint ezek az adatok.”²¹ Továbbá: „Milyen általános eredmény adódik a különböző helyi és földművelési sajátosságokból? A bérmunkára vonatkozó adatok megmutatták nekünk ezt az általános eredményt. A bérmunkás növekvő alkalmazása általános folyamatként végigvonul mindezekben a sajátosságokon.”²²

(d) Végül *a kisárutermelők egész helyzete* következtében: „Ily módon a mai társadalomban a kisföldműveseket maga az a helyzet, amelyben vannak, változtatja át kisburzsoákká. Örökösen a bérmunkások és a tőkésök közt ingadoznak. A parasztek többsége elszegényedik és tönkremegy, proletárrá lesz, kisebbségük pedig a tőkésök nyomában halad és támogatja a falusi népesség tömegeinek függését a tőkésektől.”²³

E borotvaéles elemzés a század első két évtizede statisztikai anyagának, s általában az akkor felismerhető történeti tényeknek a mélyreható elemzésen alapszik, s ezekből az adatokból von le következtetéseket Lenin a koncentráció általános fejlődéstörvényének konkrét történeti érvényesülésére. Ez a következtetés így szól: „Nagyjában és egészében az ipar és a mezőgazdaság egy és ugyanazon időre vonatkozó minőségileg egyenlő adatainak összehasonlítása, az utóbbi hasonlíthatatlanul nagyobb elmaradottsága mellett, a fejlődéstörvények feltűnő egyenlőségét, a kisüzemi termelés kiszorítását mutatja, az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt.”²⁴ És a tőke összpontosulását a nagyüzemekben.

A kérdés ma az, hogy a fejlődés azóta megtett útja a tőkésországok mezőgazdaságában vetett-e föl olyan elemeket, amelyek a probléma mai

¹⁷ Uo. 289. o.

¹⁸ Uo. 295. o.

¹⁹ Uo. 295. o.

²⁰ Lenin: A parasztság és a munkásosztály. Az agrárkérdésről. II. kötet. 166. o. Budapest, Szikra 1950.

²¹ Lenin: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről (1914—15). Az agrárkérdésről, II. kötet. 222. o. Szikra, 1950.

²² Uo. 240. o.

²³ Lenin: A parasztság és a munkásosztály. Az agrárkérdésről. II. kötet. 167. o. Szikra, 1950.

²⁴ Lenin: Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről (1914—15). Az agrárkérdésről. II. kötet. 296. o. Szikra, 1950.

konkrét megjelenését módosítják? Igen, két lényeges „újabb adatot” szolgáltatnak a történeti tények: egyik a gépesítés ugrásszerű fejlődése, illetőleg megvalósulási módja, a másik a bér munkások számának és arányának a csökkenése a mezőgazdaságban. Tehát a „mezőgazdaság technikai sajátosságai” — mint Lenin utalt rá — most úgy állítják fel a kérdést, hogy a 20—30 hektáron is alkalmazható traktoros géprendszer és a munka termelékenységének a növekedése folytán csökkenő bér munka mellett is úgy fejlődik-e a kapitalizmus a mezőgazdaságban, ahogy Lenin akkor jellemezte, vagy változott a fejlődés menete?

A fejlődés újabb jelenségeinek és a mezőgazdaság továbbfejlődő technikai sajátosságainak elemzése alapján a kérdésre a következőképp kell felelnünk.

A tőkés fejlődés a mezőgazdaság kisebb üzemi kategóriáiban továbbra is főleg a belterjesülés útján nemcsak előrehalad, hanem lényegesen meg is gyorsult. Ezt félreérthetetlenül mutatják: az árutermelés nagyarányú növekedése, a gépesítés ugrásszerű fejlődése és a kisárutermelő gazdaságok egész helyzete. Egyedül a bér munka növekedése nem folytatódik tovább, ez azonban nem jelenti a kizsákmányolás csökkenését.

A kisárutermelő gazdaság, a kisüzem kiszorítása továbbra is főleg abban a formában halad előre, hogy a területileg viszonylag nem nagy gazdaságok tőkéjük és termelésük jellege és mérete szerint „nagyüzemekké” alakulnak át. Tehát a korábbi kisárutermelő gazdaságok egy része területi növekedés nélkül is tőkés gazdasággá válik. Emellett az európai országokban kismértékben, a tengeren túli területeken nagyobb mértékben a gazdaságok területi növekedése is folyik. Ezenkívül világszerte növekvő arányban a kisárutermelő gazdaságok életképtelen parcellagazdaságokká, proletár vagy félproletár melléküzemekké degradálódnak.

A koncentráció folyamatának az az oldala tehát, hogy a kisárutermelő gazdaságok kiszorulnak, különösebb módosulás nélkül halad előre. Kérdés azonban, hogy a koncentráció eredményeképp szaporodó és növekvő nagyobb családi üzemek minősíthetők-e nagyüzemeknek? Lenin következetesen nagyüzemeknek nevezi ezeket, de „nagyvállalatnak”, „gyárszerű termelésnek” nevezik az ilyen nagyobb családi farmokat a kapitalista agrárközgazdák is.

De hogy egyeztethető ez össze a bér munkások számának a csökkenésével? Úgy, hogy a munka technikai felszereltsége változott. Lenin idejében még az élő munka volt a mezőgazdasági termelés túlnyomóan fő termelőereje, azóta viszont főleg a gépesítés következtében a tárgyiasult munka szerepe hatalmasan megnövekedett. A tőkés üzemek tehát kevesebb élő munkát vásárolnak, de annál több tárgyiasult munkát gépek és különböző szolgáltatások formájában. Mégis micsoda nagyüzem az olyan, amelyben a gazdálkodón, esetleg egy-két családtagján kívül egy-két bér munkás dolgozik, tehát mindössze is néhányan, s ennyien is olyan üzemi formában, amelynek a családi munkaszervezet az alapja. Még érzékelhetőbb a kérdés, ha a mai gépesített tőkés családi farmokat összehasonlítjuk az európai országok múlt századi paraszti nagy gazdaságaival akár Dániából, akár Magyarországról. Ezekben akkor több család munkáereje dolgozott szintén tetemes tőke részvételével, mégis bár minden kétséget kizáróan tőkés gazdaságnak kell minősítenünk, nagyüzemi jel-

legét nem szoktuk jellemzőnek ítélni. Még élesebb a kérdés, ha például ugyanazon 10 hektáros gazdaságot a nagyapák idejében kisüzemnek tekintjük, amikor egy pár fogattal, s egy állandó bérmunkással dolgozott, viszont nagyüzemnek ítéljük, amikor az unokák idejében egy traktorral és munkagépsorozatával bérmunka alkalmazása nélkül, de különböző gépi szolgáltatások igénybevételével, többszörösen nagyobb árumennyiséget termel. A példák rávilágítanak arra, hogy a nagyobb családi gazdaságok minősítésében nem *tőkés jellegük kérdéses, hanem nagyüzemi jellegük*. És éppen itt van a kérdés nyitja.

(1) Teljesen nyilvánvaló, hogy az a mezőgazdasági üzem, amely jelentékeny tőkével, fejlett technikai módszerekkel nagyméretű árutermelést folytat: tőkés üzem, kapitalista vállalat, függetlenül attól, hogy alkalmaz-e bérmunkát vagy sem és a területe egy hektár vagy 10 hektár, vagy 100 hektár. Az is nyilvánvaló, hogy a korábbi kisárutermelő parasztgazdaságok egy része a tőkés koncentráció folytán növekvő mértékben ilyen tőkés vállalattá fejlődik.

(2) Hasonlóképpen vitathatatlan, hogy e tőkés gazdaságok között lényegbevágó különbség van a kisebb — és bérmunkát általában nem alkalmazó — családi gazdaságok és a — bérmunkát valamilyen formában általában alkalmazó — nagyobb családi vállalatok között. Ez utóbbiakat kisüzemnek tekinteni vagy a kisebb gazdaságokkal egységesen családi farmnak nevezni, teljes képtelenség vagy a valóság tudatos elferdítése. Azt is a tények tömege tanúsítja, hogy a világ minden kapitalista országában a nagyobb tőkés üzemek mind a kisárutermelő parasztgazdaságok, mind a tőkés kisüzemek rovására fejlődnek, s a tőkés koncentráció különböző formáit valósítják meg — csak az arányok különbözőek.

(3) A tőkés fejlődés legújabb időszakában az is félreismerhetetlenül kibontakozott, hogy a nagyobb tőkés üzemek — a családi üzem keretei között is — határozottan nagyüzemi és pedig gyárszerű nagyüzemi jelleget öltöttek. Ez a nagyüzemi jelleg élesen megkülönbözteti őket a mezőgazdasági kisüzemtől, bármennyire tőkés vállalatok lettek azok is, és bármennyire különböznek maguk is a félig önellátó kisárutermelő parasztgazdaságoktól. Nagyüzemi jellegük azonban egy lényeges dologban különbözik akár az ipari termelésben uralkodó tőkés nagyipari vállalattól, akár a mezőgazdaságban is jelentékeny arányú — egy-egy országban uralkodó — nagybirtokos nagyüzemtől. Ez pedig a bérmunkások száma. E tőkés vállalatok nagyüzemi jellegének a sajátossága abban van, hogy kisszámú munkaerőt foglalkoztatnak, ami az üzem családi kereteivel függ össze. A gazdaság családi jellege ugyanis azt jelenti, hogy *termelésük nem ölt oly mértékben társadalmi jelleget*, mint a tőkés nagyiparban vagy a nagybirtokos mezőgazdasági nagyüzemekben. Tehát a tulajdon egyéni-családi formája a termelés üzemi jellegében, a munka szervezetében is megmarad. Ezért, a termelés társadalmi jellegét messzebbmenően megvalósító nagyüzemekkel és gyárakkal szemben az ilyen tőkés vállalatokat a nagyüzemek olyan sajátos típusának kell tekintenünk, amely mind méretükben, mind jellegükben eltérnek a kapitalista nagyüzem klasszikus és uralkodó formájától. Ilyen típusú nagyüzem kivételképp az iparban is előfordul, azonban az agrárfejlődés sajátosságának kell tekintenünk, hogy a mezőgazdaságban tömeges arányú és a modern fejlődés további kiterjedése irányába mutat. Nevezhetjük a nagyüzem-

nek ezt a típusát „kisebb nagyüzemnek”, „kisgyárnak” vagy „családi nagyüzemnek.”

Végeredményben tehát a mezőgazdasági termelési viszonyok fejlődésében a kapitalizmus általános fejlődéstörvénye, a tőkés koncentráció a jelenkorban nem kevésbé érvényesül, ellenkezőleg — a technikai fejlődés meggyorsulása és a termelés műszaki gazdasági jellegének az iparéhoz hasonlóvá válása következményeképp — kiterjedésében szélesedik és ütemében gyorsul. A jelenkori fejlődés sem szüntette meg azonban a mezőgazdaság tőkés fejlődésének az iparétól eltérő egyes sajátosságait, sőt — elsősorban a mezőgazdasági nagyüzem jellegében — új megjelenési formáit hozta létre.²⁵

A további fejlődés kérdései

A kisebbméretű gyárszerű termelés, a „családi nagyüzem”, a mezőgazdaság viharos ütemű technikai fejlődésének a következménye a fejlett kapitalista országokban. Minden jel arra vall, hogy ez a technikai fejlődés nem csökkenő ütemben továbbhalad. Ez viszont azt jelenti, hogy a jelenlegi időszakban olyan korszak elején vagyunk, amikor az ipari forradalom nyomán kifejlődött gépi nagyiparhoz hasonló mechanizált nagytermelés bontakozik ki a kapitalista mezőgazdaságban. Tehát a mezőgazdaság csaknem egyszázadnyi késedelemmel követi az ipart, de törvényszerűen követi.

A fejlődés mai szakán azonban még jelentékeny fáziskülönbség van a mezőgazdaság és az ipar között mind a technika jellege, mind a termelés koncentráltsága között, s ez lényegbevágó következményekkel jár. A nagyüzem sajátos mezőgazdasági formájának a jelentőségét illetően Leninnek az amerikai mezőgazdaság 1910-beli viszonyainak elemzése alapján tett megjegyzésére kell utalnunk. „De az idézett adatok egyáltalán nem bizonyítják azt — mondotta Lenin —, hogy a mezőgazdasági termelés társadalmisítása még az adott fejlődési fokon is lehetetlen. Akinek kezében a bankok vannak, az közvetlenül kezében tartja az Egyesült Államok farmjainak egyharmadát, közvetve pedig egész tömegén uralkodik. A termelésnek egyetlen általános terv alapján való megszervezése a termelés összértékének több mint felét szolgáltató milliós gazdaságban — a minden fajta szövetkezetek, a közlekedési és szál-

²⁵ A kisebb és a nagyobb családi farmok versenyében természetesen nemcsak e gazdaságok belső tényezőinek (tőkeviszonyoknak, munkaerőnek, gépesítettségnek stb.) van szerepe, hanem külső tényezőknek, az állami gazdaságpolitikának is. És ismeretes, hogy a fejlett tőkésországokban nagymértékű agrárprotekciónizmus (ártámogatás, szubvenció stb.) érvényesül. E protekciónizmus kétirányú. Egyrészt általános ár- és árutámogatás (magasabb termelői árak tartása, egyes árutermékek szubvencionálása stb.), ami árutermelésük arányában hat ki az egyes gazdaságtípusokra. Ennek megfelelően a nagyobb, tőkeerősebb, több árut termelő gazdaságok nagyobb mértékben részesülnek támogatásban, tehát az állami támogatás külső forrásból is növeli fölényüket a kisebbekkel szemben, illetőleg jobban megvédi őket a tönkretűléstől. Ezt célozza is az agrárprotekciónizmus, hiszen a tőkés társadalom egyik fontos osztálybázisáról van szó. Másrészt azonban a kisebb vagy nagyobb családi gazdaságok külön támogatására is van példa. A svédországi és nyugat-németországi agrárpolitika külön kedvezményeket nyújt a nagyobb, „életképes” családi gazdaságoknak a kisebbekkel szemben. Ugyanakkor azonban — szintén politikai okokból — van példa a kisebb családi farmok külön támogatására is. Angliában például, amikor 1958-ban csökkentették a mezőgazdasági árakat, külön intézkedéseket alkalmaztak a kisebb gazdaságok érdekében, bár igen korlátozottan. (Az „Economist” hozzá is fűzte, hogy ezek az intézkedések nem jelenthetik a kisüzemek mindenáron való fenntartását.)

Az állami támogatás egyik iránya tehát a nagyobb családi farmok pozíciójának erősítése, s ezzel a kapitalista agrárpolitika kívülről is azokat a tendenciákat erősíti, amelyek a gazdaságok belső viszonyaiban is érvényesülnek. A támogatás másik tendenciája pedig az „életképes családi farmok” pozíciójának erősítése a nagytőkés üzemekkel szemben — politikai okból —, ami viszont fékezi, illetőleg korlátozza a koncentráció előrehaladását.

lítási technika mai fejlesztése mellett — feltétlenül megvalósíthatók.”²⁶ S ehhez még vegyük hozzá, hogy mind a szövetkezeti tevékenység, mind a közlekedési és szállítási technika rohamosan fejlődött ahhoz az időszakhoz képest, amikor Lenin elemezte a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeit.

Arra a kérdésre tehát, hogy a mezőgazdasági termelés társadalmosítása — a tőkés termelési viszonyok szocializálása — a jelenleg adott fejlődési fokon lehetséges-e a fejlett kapitalista országokban, ma még inkább úgy felelhetünk, hogy igen, függően természetesen ennek *politikai* feltételeitől. De *gazdaságilag* feltétlenül megvalósítható és ez ma sem képzelhető másként, mint ahogy Lenin akkor felvetette: a mezőgazdasági üzemek zömét kezében tartó bankok és a mezőgazdasági áru-termelés egészét irányító kereskedelmi szervezetek kisajátításával és a mezőgazdasági termelés egyetlen általános terv alapján való megszervezésével. De mit jelent ez *üzemileg*? Azt, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése a koncentráció kiszélesedett és meggyorsult előrehaladása ellenére a kapitalista országok túlnyomó részében mindmáig nem teremtette meg a termelésnek olyan nagyüzemi kereteit, amelyek — a magántőkések kisajátításával — a mezőgazdaság zömére kiterjeszkedően a közvetlenül társadalmosított termelés üzeméivé válhatnának. Tehát a szocialista átalakulás gyorsan megvalósítható lenne üzemek feletti szinten, de az üzemek szintjén részben hasonló feladattal találná magát szemben, mint a kapitalista fejlődésben elmaradott kelet-európai vagy ázsiai országokban. Azzal tudniillik, hogy a termelés társadalmi nagyüzemeit részben azután kellene létrehozni. A különbség mégis az, hogy nem technikailag és árutermelésükben fejletlen kisárutermelő parasztgazdaságokból, hanem technikailag fejlett és viszonylag nagyarányú árutermelést folytató tőkés üzemekből, amelyek jelentős része nagyobb méretű, bár nem közvetlenül társadalmi jellegű üzemi szervezet, egy része azonban már nem családi, hanem egyre inkább társadalmi termelést folytató gépi nagyüzemi szervezet.

²⁶ Uo. 293. o.